

Endelave

Af August F. Schmidt

I.

Øen *Endelave* har sin Beliggenhed i det sydvestlige Hjørne af Kattegat og uden for Horsens Fjord. Der er fra Øen en Afstand på c. 10 km over til Ashoved (Bjerger Herred) på Jyllands Kyst. Til Kolsnakke, der oppe mod Nordvest udgør Sydspidsen af Gyllingnæs, er ligeledes 10 km, medens der er c. 14 km fra Endelave til Samsøs Sydspids i Øst.

Øen er 12,6 km² (1318 ha, 2295 Tønder Land), og den har Form som en retvinklet Hage, med Toppunktet Lynger Hage mod Sydøst. Den nordlige Arm slutter i »Øverste Ende«, den vestlige i »Kloppen« (eller »Kloben«). De to Arme er c. 5 km lange, medens Bredden er c. 2 km. Øens særegne Form har givet Anledning til følgende Beretning: »Det Steds hvor jeg er fra i Verden«, sagde Matrosen fra Endelave, »se, det er nu rent forskelligt fra alt øvrig tilværendes, for det vender Enden forud«¹). Enden er Lynger Hage nede i Sydøst.

Navnet Endelave blev i Kong Valdemars Jordebog 1231 skrevet *Øndælaghæ*. Øndæ er antagelig Ejefald af et usammensat Ønavn olddansk* Ønd, ældre* Øund (med Afledningen – und) af Ø i gammel Betydning: »lav Strækning ved Vand«. Sidste Led er snarest en Bøjningsform af olddansk *lagh, oldnordisk logr: Hav, Væske, men her med Betydningen: »Sumpet Område« el. lign. Endelsen er et indo-europæisk Suffiks – uent, som bruges ved Dannelse af Tillægsord, der betyder »som er forsynet med eller ligner det og det«. Navnene med denne Endelse er altså oprindelig Tillægsord, som senere er gået over til Navneord.

Denne Tolkning af Stednavnet Endelave²) passer godt med Øens Naturforhold, idet det er en meget lav Ø, hvis højeste Punkt kun er 8 m. Endelaves Terræn fremtræder for Øjet som næsten aldeles fladt. Det er dog svagt bølget i lange, flade Bakker, hvis Længderet-

ning omtrent er VNV-ØSØ. Aldeles flade Strækninger findes på Øens nordlige og sydøstlige Hjørner. Den nordøstlige Del af Endelave er ubeboet. Hedelandskabet her præges af 17 Småøer (Laguner), og det er forlenet med en ejendommelig Skønhed.

Øens Jorder er mod Syd og Vest ret frugtbare og sandblandede med Ler og Sand til Underlag. Henved Halvdelen af Endelaves Areal indtages af Saltvandsalluvium, d. v. s. opskyllet Land, dannet efter Istiden, og hvis Dannelse fortsættes den Dag i Dag. Jordlagene er her aflejrede af Saltvand. Endelave Bugt er et Saltvandsalluvium, næppe mere end én m dybt. Nordpartiet af Øen hedder *Øvre*, og Øens Nordspids benævnes *Øverste Ende*³). I Endelave By har været en Mose, som strækker sig omtrent 200 m ud i Havet. I Tørv, der her er optaget fra Havbunden, skal der være fundet Stammer af Eg og El. Øens vestligste Punkt: *Kloppen* (eller Klob Hage) er Enden af en lav Strandvold, som stadig er under Dannelse. Dens Højde målt i 1895 på dens vestligste Punkt til 1,6 m. Indenfor Strandvolden findes Strandgrus og Strandsand. Saltvandsalluviet her forøges stadigt, idet Havet sætter til på dets Nordside. Navnet Kloppen er det samme Ord som Klub, d. v. s. en Jordklump. Det er beslægtet med det norske Klubb, en Bjergpynt, et rundagtigt Forbjerg. – Den vestlige Del af Endelaves Sydkyst er nøgne Klinter, idet Havet angriber Kysten her. Omtrent 250 m Nord for Gården Louisenlund fandtes i 1895 et 0,2 m mægtigt Lag af Myremalm under et Muldlag af samme Tykkelse og hvilende på sandet Moræneler⁴).

*

Affaldspletter fra *Stenalderen*, fremdragne flere Steder på Øens nordøstlige Del, vidner om, at Endelave tidligt er blevet beboet. Ved Stranden tæt Øst for Endelave By står en Dysse, Øens eneste tilbageværende Oldtidsmindesmærke. Et Arbejde på at anlægge et Ishus på Dyssens Område er heldigvis ikke blevet gennemført.

Dette Ødelæggelsesværk er fra indeværende Århundrede, idet det var tydeligt at se i 1922, da *Achton Friis* og *Johannes Larsen* i Dagen 7. – 11. Juni besøgte Endelave⁵).

Endelave By er i Oldtiden blevet grundlagt på den mest hensigtsmæssige Plads på Øen, ved Stranden på Nordsiden af Øens Vestarm. Her var en Mose, hvis Rester man nu finder i Byens to smukke Gadekær. Her var nem Adgang til Ferskvand, et Forhold, Oldtidsfolket altid tog i Betragtning, når de grundlagde en varig Bosættelse. Byen ligger, hvor der er mest Læ, og den bedste Agerjord forekommer i

dette Område af Øen. I den nyere Tid anlagdes en Havn ved Byen, men da Vandstanden er meget lav, har det været nødvendigt at ud-dybe Havnen, der nu er 2,5 m dyb og har et Bassin på c. 600 m². Den ringe Vandstand krævede, at der blev opført en c. 350 m lang Dæmning, der fungerede som Skibsbro.

Endelaves Befolkning kaldes *Laboer*, givet efter Øens Navneled – *lave*. Der var her i 1682: 37 Gårde og 4 Huse. De havde et Til-liggende på 767,2 Tønder Land, Hartkornet var da 152,16 Tønder⁶). Efter Matriklen 1844 var her i alt 142 Tdr. Htk. 1905 var det samlede Hartkorn 143 Tønder. Ved den første Folketælling 1769 havde Øen 396 Indbyggere, et efter Tidsforholdene ret stort Tal. 1787 var her 439 Beboere, 1801: 410, 1834: 498, 1840: 542. Ende-laves Folketal var i Tiden 1801–1840 steget over 32 pct. 1842 havde Øen 27 Selvejergårde, af hvilke de 26 næsten alle hver havde 3 Tdr. Htk. Endvidere var der 27 Selvejerhuse samt 15 Fæstegårde, hver på 3 Tdr. Htk. og 9 Fæstehuse, hver på 2,3 eller 4 Skæpper Hartkorn. De hørte alle 9 under Gården Louisenlund, der ialt havde i Hart-korn 61 Tdr. 2 Fdkr. 2 Alb. Fæsterne ejede selv Bygningerne. 1845 havde Endelave 573 Indbyggere, 1850: 625, 1855: 630. Der var da her 42 Gårde og 57 Huse, hvoraf 19 Gårde og 8 Huse lå inden for Byen. 1860 var Folkemængden på 634 Personer, 1870: 690. 1880: 650. Øen havde da ialt 39 Gårde, 37 Huse med og 49 uden Jord. De 25 Gårde og 25 Huse lå uden for Byen. 1890 var her 680 Indbyggere, 1901: 654. 1906: 675. 1911: 656. 1916: 635. 1921: 629 Beboere, der havde hjemme i 152 Gårde og Huse. 1925 var Fol-ketallet på 588, 1930: 596⁷), 1940: 513. 1955: 438. 1960: 403. Det højeste Folketal var 1870 med 690 Indbyggere. Senere har der væ-ret Nedgang i Folkemængden, især efter 1925. Ved Nytår 1964 havde Endelave kun 357 *Indbyggere*, så Folketallet er omtrent halve-ret i Forhold til 1870. Dette skyldes Tangpesten, der fik Tangen og dermed Fiskene og Fiskerne til at forsvinde fra Øen.

*

1683 var Jorderne på Endelave Land delt i 3 Marker: *Nørremark*, *Mellemmark* eller *Skovmark* og *Vestermark*. Disse 3 Marker var ind-delt i 77 *navngivne Fald* (henholdsvis 30, 20 og 27). Fald svarer til en Indtægt i Marken og udgjorde ofte en Samling af Agre. Fald kan også betyde »Skråning« eller »være beliggende« (»Agrene falder mod Solen«).

Endelaveidyl med bindingsværk og gadekær.

Statsbibliotekets billedsamling.

Vestermarken, i 1683: *Fælleden*. Sydvest for Byen. *Gjønns løchis Aggere*. Gjøn muligvis beslægtet med Gunge, blød Undergrund. Løkke betyder Indhegning, men kan også betegne et Skifte, en Mark-indtægt. – *Ageren sønden Byen*. – *Wiikiers Agere*, Vidiekærsagre. – *Spieldet for Tofften*. Spjæld bruges ofte som Betegnelse på mindre, lidt afsides beliggende Arealer. – *Fald sønden Byen*. – *Rads Ager*, Rad, Række. – *Damsager*. Der var tit Smådamme i de gamle, udræ-nede Marker. – *Ved den vester Gaard*. – *Lille Roed*. Trærød, eller hentyder til Rydning. – *Lilledamsager*. – *Gierbreeagre*, Spergelbrede-agre. – *Itræ Spield*. Itræ, måske Takstræ. – *Sønden ved Gierbre*. – *Lyge Nabben*, Løgenabben. Nabbe, et fremspringende Areal. – *Skouff Spield*, Skovspjæld. – *Liden Deel*, lille Del. – *Stoer Ager*, store Ager. – *Gaas Tofft*. – *Wester Schous Fald*, Vesterskovsfald. – *Kletom Spiel*, vel Området ved Klinten. *Klintgård* er her nu et Gårdnavn.

Hessel Spield, Hesselspjæld. – *Gallebierigs Spield*, Galgebjergs-pjæld. Endelave havde i en Periode sit eget Birketing. – *Smede Spield*, Smedespjæld. Syd på Øen er endnu kendt Navnet *Smede-marken*. – *Holgers Ager*, *Hoelgeers Spield*, Hul eller Hulning i Ter-rænet. – *De brede Aggere*. – *Stenaggere*. – *Tyrres Agger*. Bytyrens Ager eller Tøjreager. – *De store Prest Lyches Ager*. – *Smaa Prest*

Lyches Ager. – *Wester Schouffs Agere.* *Sønder Süg.* Sig: et fugtigt Område.

Mellum March eller *Schouff March.* *Lychen,* Løkken. – *Kongens Agere.* Ligesom det længere fremme nævnte *Konges Bo* må disse Navne vel gå tilbage til den Tid, da Endelave hørte under Kronen. – *Løchen.* – *Østen Haugen.* Hauge, et indhegnet Område. – *Toren Busker,* Tjørnebusk. – *Ballesigs Ager.* Balle betegner en Højning i Terrænet. *Balle Eg* er et nuværende Gårdnavn. – *Smaaskifter.* – *Stoll Lyches Ager.* Måske Staldlykkesager. – *Horstens Spield,* måske »den hårde Sten« eller Hiorsten, Hjordesten, Hyrdens Sten. – *Anden Horstens Spield.* – *Boels Bye Fald.* Bol må her betegne et Område, som Byen var fælles om. – *Smaa Blocher.* Blokker er korte Agre. – *Muss Holm.* Holm, et højere Område i lavt Land. – *Offuer Sigen,* Over Sigen. – *Neder Lang Krogs Fald.* – *Offuer Lang Krogs Fald.* *Olde Løches Agere.* Olde: Græsmark, Overdrev. Oldelykke-Jens benævntes en Mand i afvigte Århundrede. – *Lyngersti Ager.* Øens Sydøsthjørne hedder som nævnt *Lynger Hage.* Lynger er Flertal af Kollektivet Lyng: »Lyngbevokset Strækning«. – *Kreedz Spield.* – *Anden Kredz Spield.* – *Kreedtz Blocher.* Kreds betegner snarest et rundt Område. – *Nørremarch,* *Rovg Marchen,* Rugmarken (1683). – *Tofte Fald.* *Abild Spields Fald.* Abild, her vel vilde (Skov-) Æbletræer. – *Abilds Ager.* – *Steenstachses Spiels Fald,* Stenstakkes Spjældts Fald. – *Breye Leei,* Brede Led. – *Loenholt.* Løn er lig Ahorn. Holt betyder lille Skov. Gaardnavnet *Lønkrog* er givet efter denne Stedsbetegnelse. – *Lang Agere.* – *Nørre Spiel.* – *Gerne Spield.* Gerne kan måske betyde »Kile«, en kileformet Mark. – *Muusholm,* her Markmus. – *Strand Løche Fald.* – *Ofwen Bredmaes Ager.* – *Lille Bremaa Fald.*

Storre Bremaa Fald. Fra Nutiden kendes heroppe mod Nordvest: *Bremaa,* *Bremaarstorne,* *Bremarsgaard.* Bremaa er sammensat af bred og Made (Eng), den brede Eng. – *Østen Bilge.* Bilge er en Terrænbetegnelse for en lang og smal i Enderne temmelig spids Holm. – *Blas Løches Agere,* Blæslykkesagre. – *Sneche bierg,* *Snechebiergs Agere.* Nu har vi Navnene *Snekkebjerg* (7,8 m) og *Snekkebjerggård.* Snekke: en Snegleart. – *Steenstachses Fald.* – *Braes Løche.* Bras er Ukrudt i Sæden. – *Sand Balle,* stigende Terræn. – *Konges Boe.* Nu forekommer Gårdnavnet *Kongsbo.* – *Nogle Agre som høre til Blaes.* – *Løche Fald.* – *Hio Weien,* Hjørdevejen, hvorad Byhjorden dreves. – *Nye Skifte Fald.* – *Aasen,* betegner en langagtig Forhøjning. – Foruden de allerede nævnte Stedsbetegnelser fra Nu-

tiden kan endvidere anføres følgende Gårdnavne: Louisenlund, Gyllinglund, Lillelund, Elmegården, Pilegården, Skovly, Edelsholm, Holmgård, Bjerregård, Strandgården, Søndergård, Nygård, Mejerigården, Darlingsminde. Øvregård findes på Øvre, Norddelen af Øen.

*

Endelave har i historisk Tid ført en omskiftelig Tilværelse. Den nævnes i »Ølisten« i Kong Valdemars Jordebog 1231 og hørte da under Kronen, men 21/10 1253 blev den af Christoffer I overdraget tillige med Samsø til Albrecht af Brunsvig som Pant for Kongens Løfte på Als. Endelave er måske kun blevet i de brunsvigske Hertugers Besiddelse til 1300, da Øen skal være blevet solgt til Grev Gert. 1406 fik Hr. Mogens Munk Øen i Len. Under Christian II og Frederik I var Endelave givet i Forlening som Pant til de sidste katolske Bisper i Århus. 1520 ydedes af 40 Bønder på Øen 38 Pund Kornskyld, det er 78 Ørtug eller 3 Mark 4 Ørtug⁸). 1661 blev Endelave sammen med Alrø af Frederik III skænket som Faddergave til Niels Banners to Sønner Frederik og Christian til Rødkilde. 1667 skødedes »Endelauge Land« fra Kronen til Overjægermester V. J. Hahn, der 1670 solgte Øen til Hofmarskal Christoffer Sehested, som 1677 var bevilget Tilladelse til her at anlægge en Sædegård på 50 Tønder Hartkorn. Den 10. Maj 1677 overdroges ham også Birkeretten på Endelave. Øen nævnes som Birk i Markbogen 1683. Det oplyses ikke, hvorledes Retsforholdene var ordnet her, men mange af vore Småøer havde fra gammel Tid deres eget Ting, enten de nu kaldtes Birker eller ej⁹). Allerede 1689 afstod Sehested Endelave til Kronen. Derpå kom den 1695 til Baron Fr. Krag til Stensballegård, og indlemmedes (146 Tønder Hartkorn) i Stamhuset ved dets Oprettelse 1748, men 1787 gaves kongelig Tilladelse til at bortsælge Øen, på Betingelse af, at der i Stedet købtes andet Gods. 1796 blev den solgt for 11.500 Rigsdaler til Major Georg Ditlev v. Schildknecht og en Fideikommiskapital blev i Stedet lagt under Stamhuset. Baron Fr. Krag (død 1728) opførte 1708 i den vestlige Ende af Endelave By Gården *Edelsholm*, der blev opkaldt efter hans 3. Hustru Edele Krag (død 1751), til Ophold for Stensballegårds Besiddere, når de besøgte Øen. Fra 1727 og til sin Død 1761 boede Baron Fr. Krags Søn, Baron Børge Krag på Edelsholm. 1796 blev ved Øens Salg Edelsholm delt i 2 Fæstegårde, der senere, ligesom det andet Fæstegods, blev Selvejendom.

Endelave blev, som nævnt, 1796 købt af Major og Eskadronchef Georg Ditlev v. Schildknecht (1741 – 1800), der tog Bolig på den i 1797 oprettede Hovedgård *Louisenlund* Sydøst på Øen. Denne Gård blev efter kongelig Bevilling oprettet ved Sammenlægning af 2 Fæstegårde (8½ Td. Htk.). Major v. Schildknecht skal have fældet det meste af den forhen store Egeskov, der fandtes omkring den nye Hovedgård. Han solgte Træet til Skibstømmer. Skoven bestod især af Ege, nu er her mest El og enkelte Bøge. Majorens Enke, Karen født Fischer (død 1839), solgte Louisenlund 1830 for 11,000 Rd. til sin Søn, Forligskommissær Joh. Dan. Schildknecht (død 1857), som 1839 fik kgl. Bevilling på at lægge Gården *Lønkrogen* (3 Td. Htk.) under Louisenlund. Omkring 1840 var man begyndt at bortsælge Øens Jorder til Bønderne, og allerede i 1870erne var alle Beboerne på Endelave blevet Selvejere. 1863 overdrog Johan Dan. Schildknechts Enke (død 1869) Louisenlund til sin Svigersøn Gerhardt Hoe, efter hvem den 1903 overtoges af det Berregaardske Fideikommiss, som samme År solgte Gården for 70,000 Kr. til Entreprenør J. Bjerregaard. Senere kom Louisenlund (15 Td. Htk.) til C. F. Jørgensen og solgtes 1919 af A. Andersen for 375,000 Kr. til den islandske Købmand G. Einarson. Den solgtes fra ham ved Tvangsauktion 1923 til Landbrugskandidat Chr. Beck, og efter ham købtes ved Tvangsauktion Louisenlund 1927 af A. Pedersen, der var Ejer af Gården til 16/3 1939. Den næste Besidder var Hans Edvard Hjalmar Olsen, som var her til Maj 1941. Han fik 3 Løver til Øen, som vistnok var fra Horsens Zoologiske Have, der blev nedlagt. Dette forårsagede en Løvejagt, som vakte berettiget Opmærksomhed. Efter Olsen ejedes Louisenlund af Helmuth Jens Kristian Ørndrup fra 27/2 1942 til 16/4 1943. Efter ham var Poul Kristian Archmer Ejer, og derefter var det, efter 4/4 1948, at »Børmnes Vel«, Vedelsgade 51, Vejle, købte Louisenlund, der nu bruges til Feriekoloni og Lejrskole for Børn fra Vejle. Gården har nu et Areal på 89,2 ha. Intet af det drives dog fra denne. De dyrkelige Partier af Jorden er lejet ud til flere forskellige Ejendomme, men den største Del er Skov- og Hedearealer. Louisenlunds Jorder (i 1932 ialt 169 ha) er meget uensartede og Terrænet er udpræget fladt. Fra Gårdens yderste Område, ved Øens Sydspids, blev o. 1932 solgt 5000 m³ årligt af Strandens meget stenede Grus til Brug for Lillebæltsbroen¹⁰).

Louisenlunds første Hovedbygning blev opført 1797, den senere er fra 1900. Gårdens yndige Have og Gårdspladsen er på 1,5 ha.

Skoven herved (c. 3 ha) er af en sjælden Skønhed. Her findes mange Kristtorne, der er dominerende i hele den sydlige og østlige Del af denne den gamle Skov, der omgives af en stor Ungskov på c. 17 ha. I 1922 var en Birkeskov på flere Tønder Lands Udstrækning lagt fuldstændig øde af en Saltvandsoversvømmelse. Et rigt Fugleliv præger den gamle Skov. 1922 noterede Achton Friis 53 forskellige Fugle på Endelave¹¹).

*

Endelave lille og smukke *Kirke* er opført i senromansk Tid (o. 1400). Dens ældste Dele, Kor og Skib, består af rå Granit, med Hjørnekvadre, samt Munkesten. Våbenhuset er mod Syd. Syddøren er bevaret; Nordsiden har aldrig haft Dør eller Vinduer. I nyere Tid er Korbuens Mur, Korets Spidsgavl og Skibets Vestgavl blevet ombyggede med Mursten. Her er delvis Bindingsværk. Det er måske disse Arbejder, der menes, når Danske Atlas (1768) 251 oplyser, at Kirken næsten helt er ombygget af Baron Fr. Krag 1707. Et lille Spir, der nævnes samme Steds, er forlængst forsvundet. 1922 var Østgavlens Bindingsværk erstattet med Mur. Våbenhuset er af rå Granit, med yngre Murstensgavl. Altertavlen er fra Renæssancetiden (efter 1500), den har et Maleri fra 1902 (Jesus hos Martha og Maria) af Rudolf Pedersen samt Kragernes Våben og Bogstaverne BFK-FEK. På den ene Malmalterstage læses: Nils von Søfrensen Gülling 1696, på den anden: Karien Niels Dochter 1696. Niels Gylling var Skipper og Handelsmand i Horsens, men født på Endelave. Karen Nielsdatter var hans Hustru. Den romanske Granitfont er jævngammel med Kirkens ældste Dele. Prædikestolen er fra Midten af 1700-Tallet. Den har Foldeværksfyldinger. I Skibets Vestende er et Pulpitur i Rokokostil. På Skibets nordlige Væg findes en meget udslidt Ligsten med Billede af en Præst og hans to Hustruer¹²).

1768 nævnes, at der i Kirken havde været to små *Kirkeskibe*. Ca. 1882 blev der ophængt et Fuldskip i Kirken. I mange danske Havegnes Kirker er ophængt sådanne Skibe¹³).

*

Endelave hører til Århus Stift i kirkelig Henseende. Administrativt hørte Øen tidligere til Hads Herred, men blev ved Reskript af 15. August 1838 henlagt til Voer Herred og senere til Nim Herred inde bag Horsens!

*

Fra Englandskrigen 1807–14 er der et Par Beretninger, der vidner om Snarrådighed hos Øens Præst og hos nogle af dens Mænd. En engelsk Fregat ankrede en Dag op under Endelave, hvor der var en Kystmilit, bestående af alt våbendygigt Mandskab fra 20–60 År. Da Fregatten satte en Barkasse ud, bemandede den og sendte den ind mod Øen, lagde Militen sig ubemærket i Baghold, og da Båden kom indenfor Skudhold, sendtes der den en Salve fra Geværerne, hvorpå den øjeblikkelig vendte om til Skibet. Militen jubede og skreg af Henrykkelse, og da man straks efter så Fregatten sætte Sejl, vilde Glæden på Øen ingen Ende tage. Men Enden kom anderledes end ventet: Da Sejlene var sat, stod Fregatten nærmere ind mod Land, vendte Bredsiden til og sendte pludselig et Lag Kardæsker ind mellem Forsvarerne, der nu hurtigst muligt forsvandt til alle Sider. Derefter kunde Barkassens Mandskab roligt gentage sit Landgangsforsøg, dens bevæbnede Soldater formerede sig (!) i Slagorden og rykkede frem mod Landsbyen. På dette Tidspunkt rykkede Øens gamle Præst, Jens Holgersen Assenius (Præst her 1766–1816), i Marken; alene og i fuldt Ornat gik han Angriberne i Møde uden for Landsbyen. Da han nåede Fjenden, tog han sin Hat af og stod stille. Officeren, som førte Englænderne, kommanderede på dette Tidspunkt Holdt og gik alene, kun fulgt af sin Tolk, hen til Præsten. For at klare Situationen stak Præsten en lille uskyldig Plade: Han forsikrede Officeren, at Øboerne havde troet, at det var en *svensk* Fregat, man havde med at gøre, og ikke en engelsk, bemanded med »højmodige Englændere«. Havde man anet dette, vilde man rigtignok ikke have skudt på dem! Officereren lod sig formilde. Han nøjedes nu med at lade alle Skydevåben på Øen udlevere samt medtage den Proviant, som han havde Brug for til Skibsmandskabet. Således endte den glørværdige Krig på Endelave. Sikken et Held, at Præsten kom til, inden Soldaterne fik Lejlighed til at »formere sig« i Uorden!¹⁴).

»At stage sig frem som de Endelave Mænd« er en Talemåde, der vidner om i en Fart at klare en farlig Situation. På en Rejse fra Horsens fik Endelavemændene en fjendtlig Sejler i Sigte. Den halede ind på dem, men så lagde Mændene pludselig Årerne ind og begyndte at stage i det dybe Hav. Krydseren troede, der var Grund og turde ikke nærme sig, hvorpå den forandrede sin Kurs¹⁵). Endelavemændene havde sikkert god Øvelse i at stage sig frem i den lavvandede Bugt ved Øens Nordvestside.

Jordbrug er Øens gamle Hovederhverv; Fiskeri dreves kun til Øens eget Forbrug. I ældre Tider var her god Jagt på Dådyr, Harer og Fuglevildt. Den yngre Del af den mandlige Befolkning var i afvigte Århundrede den meste Tid af Året i Koffardifart.

Også i 1843 var Endelaves Jord delt i 3 Marker, hvori Gårdene havde Lodder, nemlig Norder-, Sønder- og Vestermarken. De bedste Jorder findes midt på Øen og mod Vestsiden; på Øens østlige Side er Jordbunden mest sandet. — 1843 skriver J. C. Schytte, at Agerbruget på Endelave står på et meget lavt Trin. »Jorderne drives i det hele slet, Brakning bruges yderst sjældent; Mergling er næppe begyndt. Det almindelige Sædskifte er: 1) Grønjordsbyg, 2) Gjøderug, 3) Ærter og Vikker, 4) Byg, og tilsidst 5) Havre, hvorefter Jorderne udlægges til naturlig Græsning i flere År«. Agerdyrkningsredskaberne var i 1843 forældede, og Markfred kendtes ikke engang af Navn. »Gårdenes Indre var usselt og uordentligt, ligesom og deres Besætning var ringe: nemlig 2 à 3 Heste, 4 Malkekøer, et Par Stykker Ungkvæg og nogle Får. Af Mangel på Tørv og Træ brændtes Ærtehalm og Sandtørv, d. e. den afskrællede Jordskorpe«¹⁶).

Heldigvis er Landbruget på Endelave fulgt med i den almindelige danske Udvikling, så nu står Jordbruget også her på et højt Stade.

II.

Om gammel Folketro og fordums Folkeliv på Endelave havde Folke-mindesamleren *Evald Tang Kristensen* indsamlet en Række Oplysninger, inden han besøgte Øen nogle Dage indtil 3. Juni 1901. I den Tid fik han optegnet en Del forskellige Folkeminder, hvori man hører adskilligt om Folkeliv og Tro på Øen, hvortil han kom i Følge med Ejeren af *Louisenlund*, *Gerhardt Hoe*, der blev hans bedste Meddeler¹⁷).

Sagnene fra Endelave er af samme Indhold som andre danske Egnes Sagn; enkelte er dog prægede af, at Beboerne var bosatte på et lille Stykke Land ude i et Hav. Også på Endelave troede man, at de *store Sten* var kastede til deres Pladser. En Jættepige på Øen slyngede en stor Sten efter en Jætte på Palsgård i Bjerger Herred. Stenen faldt ned i Ashoved Skov Øst for nævnte Herregård. Den er en af de største Sten i Danmark. I et andet Sagn fortælles, at en Jætte på Endelave kastede en stor Sten efter Rårup Kirke inde i

Fra Endelave by. Købmandens vinduer var for et halvt hundrede år siden ikke just baseret på de store salgsudstillinger; de skulle blot markere, at der her kunne handles.

Statsbibliotekets billedsamling.

Bjerge Herred¹⁸). De store Sten er Forudsætningen for Troen på Jætter og Kæmper, da Folk med almindelig Styrke ikke kunde løfte dem. To Sten ude på *Øvret*, den hedeagtige Del af Endelave, er der knyttet Sagn til. I den ene er Mærke af en Hestesko, i den anden af en Menneskefod. Disse Mærker havde Fanden sat engang, han satte af og sprang over til Samsø. Stenene skal nu være kløvede og bortførte, idet det for en Del År siden var blevet en Modesag på Øen at bygge med Kampestensmure. Ved samme Lejlighed forsvandt en smuk *Stensætning* tæt ved Byen. I Midten var en Sten, der ragede ca. 3 Alen over Jorden, og der udenom var en Kreds af mindre Sten¹⁹). Fredelige *Husdyr* kunde i visse Tilfælde spille en ikke ringe Rolle i Folketroen og Sagndigtningen. Således gik et Spøgelse i Skikkelse af en Kø uden for et Hus en Vinteraften. Den kunde ikke komme ind, da der var sat Stål i Dørkarmen²⁰). En Mand var en Aften ude ved et Kær mod Nord på Jagt. Han hørte da Larm, og en Kalv med store røde Øjne sprang op på Ryggen af ham, men Manden stak efter den med sin Lommekniv, og Kalven måtte vige for Stålet. Alt Spøgeri måtte nemlig vige for skarpt Stål²¹). – En Mand var ude at skyde Ænder i Mosen, men så kom der flyvende en

Mængde Ænder fra alle Kanter af Mosen. En Karl fra Louisenlund, der skulde vande et Par Heste, sagde, at det var ikke rigtig fat med den Mose. Da Karlen red hjem, sprang en høj Mand med blanke Knapper i Frakken op bag ved ham på den bageste Hest. Karlen gav slip på den og red hurtigt hjem til Gården. Næste Morgen kom Hesten hjem dækket af Skum og i meget medtaget Tilstand²²).

Fra Endelave kendes også Forestillingen om, at *Havmandens Husdyr* græssede sammen med Befolkningens Kreaturer på Strandene. Jens Pedersens Ko skulde kælte, men den kunde ikke føde. Dyr læge S. Hoe blev hentet, og det viste sig, da Kalven kom til Verden, at den havde Vand i Hovedet. »Det var da en mærkelig Kalv«, siger Jens Pedersen, »men den må jo have været ved Havtyren«. »Havtyren« siger Dyr lægen? Ja, Koen havde stået ude på Strandengen *Øvre-Made*, og der var Tyren så gået op til den. Han sagde, at han så tit havde hørt den Tyr brøle ude på Øvre om Natten. Den havde et meget stort Hoved og en stor lang Hale med Finne på Enden, så den kunde bruge den til at svømme med. Den var altså halv Tyr og halv Fisk, og han var vis på, der var en sådan Tyr til²³). Det var førhen en almindelig Tro, at der gik *Varsler* for ethvert Lig, det vil sige, at der indtraf et eller andet, som advarede om, at der snart vilde indtræffe et Dødsfald. Varselssagnene kan være noget forskellige af Indhold, men de er naturligvis afpassede efter den Begivenhed, hvorom de fortaltes. På en lille Ø som Endelave må adskillige Dødsvarsler umiddelbart være knyttede til Havets Folk.

En Nat hørte Bådskipper Morten Jørgensens Kone på Endelave, at det var ligesom én tog hårdt i Døren, og hun hørte en sige: »Moder, luk op!« Så kaldte hun på Manden og sagde: »Nu er Kristian nok gået væk«. Det viste sig også senere, at Sønnen denne Nat var omkommet i Nordsøen²⁴).

En Endelave-Sømand gik fra sit Skib, fordi der var spøgelsesagtigt Spektakel på det om Natten²⁵). Han anså det vel for en Dødssejler. – En Sømand fra Endelave blev i Sydamerika (i Valparaiso) en Nat vækket af en Mandsskikkelse og vilde gribe efter sin Kniv, men han kunde ikke, og så forsvandt Skikkelsen. Senere erfarede Sømanden, at hans Skibskammerater var druknede den Nat. Meddeleren, Hans Nielsen, Endelave, var rømmet fra Skibet, der forliste²⁶).

En svensk Pige, Anna, tjente hos G. Hoe. Hun blev brystsvag, og blev så af Hoe lejet ind hos en Nabo. En Dag gik Naboen hjem fra Arbejde, men så var Anna kommen til ham på Vejen og havde slået Armene om ham. Naboen var bange og bad Hoe følge sig hjem. Da

de kom til Huset, viste det sig, at Pigen var død netop på samme Tid, som Synet havde vist sig for Manden²⁷).

På Louisenlund havde de et gammelt Stueur med en temmelig indviklet Mekanisme. Det gik i Stå i samme Stund både, da G. Hoes Svigerfader Schildknecht og senere, da Svigermoderen døde. Det var ikke muligt senere – endda ved Urmagerhjælp – at få Uret til at gå ordentligt²⁸). Oldelykke-Jens fortalte, at han havde set Bodil Kirstine Sørensdatters Svigerfader og hans to Børn, Søn og Datter, komme ud af Gården med hinanden sent om Aftenen og to eller tre Dage efter døde de. De blev så kørt ud af Gården som Lig²⁹). – Søren Skippers fem Børn døde af Halsyge. Det var der set Varsel for, det troede de da, for Niels Smeds Kone havde set en Ild oppe på Taget af det Hus³⁰).

Man troede også på Endelave på *Hekse* og Folk, der kunde lægge ondt for en. En klog Kone, kaldet Pistolen, mentes at kunne hindre Kærning af Smør, og hendes Datter antoges at kunne pålægge Mennesker Sygdomme, bl. a. engelsk Syge³¹). En Husmand, Hans Peter Eriksen, der tjente hos G. Hoe på Louisenlund, bad sig fri for at flytte Hestene på Smedelodden, da han var bange for, at Smedekonen skulde have lagt et Par Halmstrå overkors på Vejen, og da Hans Peters Kone var i gode Omstændigheder, var det farligt for ham at træde på disse Strå, da Barnet så vilde få Hareskår. Han kom så ikke afsted ud til Hestene³²).

I et gammelt Hus i Byen gik der *Spøgeri*, det stod derfor ubeboet, og til sidst blev det revet ned³³). – I Præstegården hørtes i Pastor Johan Chr. Nielsens Tid (1899–1908) grusomt Spektakel hver Aften under Gulvet i Præstens Studereværelse. Dette Spektakel var almindelig bekendt, og det opfattedes som Spøgeri, dog ikke af Præsten. Det har vel været Rotter og Ildere, som har været i Slagsmål under Gulvbrædderne³⁴).

✱

Om Frederik Ludvig Christian Munch, der var Præst på Endelave 1816–28, gik der det Sagn, at han havde *manet* én ned ude i Lunden Øst for Præstegårdshaven. Gengangeren slog Bogen fra ham to Gange, men til sidst fik Præsten magt med ham³⁵). Det er forbavsende at et sådant Manesagn har været knyttet til en navngiven Præst så langt ned mod vor Tid. Pastor Munch var en Dag inde i Niels Peders Gård for at skælde ud over, at Mandens Får gik i Præstens Mark. To Tærskere vilde have lært Munch *Plejlvisen*, men han

kom hurtigere fra Gården end beregnet³⁶). Plejlvisen er de Bønner og Forbandelser, man udstøder, når man bliver klemmt mellem Plejlens Skaft og Slagvol. Er en højst ubehagelig Lærestreg for Folk, der af Nysgerrighed viser sig i Ladeporten. – Også en Skrædder, Ras Mand, viste liden Respekt for Præsten. Ras skulde udføre Hovarbejde på Præstegårdens Mark (42 Tønder Land), men bestilte næsten intet og havde forskellige Undskyldninger. Den flinke Præst (måske Jørgen Chr. L. Camradt, Præst på Endelave 1841–52) sendte så den udspekulerede Hovarbejder hjem³⁷). – Imedens Erik Assenius Bache var Præst på Øen (1853–67), og Sørensen var Degn, havde sidstnævnte en Søndag fået fat i sin Kones Underskørt i Steedet for Messeklæderne. Da han i Kirken skulde hjælpe Præsten i disse Altergangsklæder, kunde han ikke få dether Skørt til at passe. Præsten vender sig om og spørger, hvad der er i Vejen. Degnen svarer: »De ær en Skjørt«, og dermed forsvinder han ud af Kirken og hjem for at hente Messesærken, den var anbragt i hans Klædeskab. »Det er virkelig gået for sig her«, føjede G. Hoe til sin Beretning³⁸). – Anders Bjørn Grønbech, Præst på Endelave 1867–77, spurgte en Dag sin Tjenestepige: »Hør sig mig engang, Frandsine, hvad tror du alle disse Mennesker, de vil i Kirken efter? Når jeg ikke var nødt til det, så kom jeg der aldrig«. Det samme sagde han også til Proprietær G. Hoe. En Dag sagde Grønbech til Degnen: »Nej, jeg kan ikke holde det ud. Når jeg går, så sveder jeg, og når jeg står, så fryser jeg«. Præsten var slem til at blive syg, når han skulde hjemmedøbe Børn, og så måtte Degnen Sørensen udføre denne Handling, selv om Grønbech selv havde lovet at komme³⁹). – Engang Biskoppen var på Visitats og Amtmanden på Vejsyn, fulgtes de med Sognefogden Jørgen Hansen, der også var med til Middagen i Præstegården. Da Præstekonen vilde byde ham Suppe, svarede den brave Mand frimodigt: »Nej Tak, a skal ikke have mere, a har tyndt i Livet, Madam«⁴⁰). To gamle Gårdmænd var efter brugelig Skik bedt til Middag hos Herremanden på Louisenlund. De blev der også og spiste til Aften. De sad nu bagefter og fik en Punch, og derefter spillede de Kort. Den ene af Mændene var nu så uheldig at tabe 24 Skilling. Han blev aldeles rasende herover, sprang op og sagde: »Nu har jeg betalt det, jeg har fået i Dag«. Den anden svarede helt rolig: »Så sætter du en anden Mands Kost til grov lidt om Dagen«. De to Gårdmænd diskuterede til Hverdagsbrug Byens Begivenheder. De forsømte derved deres Bedrift, og deres Folk fik en dårlig Føde. Den ene var en Dag blevet fuld, som han plejede, når han var ude i

Byen. Når han havde fået en lille Klister på, kaldte han altid sin Kone et Hestehoved. Da han gik hjem, faldt han med Hovedet i en Tjørnebusk. Nu kunde han mærke, at noget stak ham, men da han troede, han lå hjemme i sin Seng, råbte han: »Moer, dit Hestehoved, kan du ikke lægge min Hovedpude lidt til Rette«. Den anden Gårdmand, Ole Pe Røv, var en Dag inde hos Forpagter Kirkegaard og siger til Konen: »Nu skal De komme ud til mig en Dag, Fru Kirkegaard, og se mit nye Kohus. De ved jo nok, a har bygget, og a har fået det indrettet sådan, at mine Køer de kan mogle bag ud«. Han mente jo, der var kommet en Dør bag i Kohuset at smide Møget ud af⁴¹).

Strand-Niels druknede sig selv. Da han skulde begraves, blev han af Uagtsomhed båret ind på Kirkegården med Hovedet først. Så sagde nogle Koner til Bærerne, om de var bange for, han skulde gå igen. Da Kisten blev sænket, viste det sig, at Graven var lovlig kort, Kisten blev siddende midtvejs. En resolut Karl sprang ned på Kisten, der så røg tilbunds, og Karlen med, men han kom dog snart op igen⁴²). – Enhver Begivenhed i det lille Øsamfund blev drøftet på Bygaden, ved Hushjørner og i Køkkendøre, og den blev husket i Årevis. Således bankede Junke-Peters Kone en Søndag sin Mand, efter at Ægteparret havde været til Alters. Til en Nabokone forklarede hun, at hendes Mand ikke havde grædt under Altergangen, og hun skulde nok lære ham at græde. Til Gengæld bandt Junke-Peter sin Kone en Dag til Loftsstigen, og da han fik Præsten listet til at se hende i denne Tilstand, oplyste han for den gejstlige Mand, at hun havde banket ham i et Kasteskaft, og »hvad skulde jeg vel gøre, Deres Velærværdighed«, sagde Junke-Peter med et svedent Grin⁴³). Fra Endelave er overleveret en morsom *Talemåde*:

»Di gjær i Rad lissom di Ængelaww Gjæs, di håd it mie end tow«. Endvidere: »De passer i Rad ligesom de Endelave Gæs«. Bruges om to, som følges ad gennem Byen eller ud på Gaden. – »De går i Rad som de Endelave Gæs, der var kun én⁴⁴). En lille Gåseflok på 2, 3, 4 Stykker går altid i Rad. Den ene Gås bag ved den anden, eller også går den ene Gås ved Siden af den anden. Dette daglige Syn fra det hjemlige Fjerkræliv er med Held på Endelave blevet udnyttet i den daglige Tale.

*

Idet vi nu tager Afsked med Endelaves gamle Folkeliv, skal det nævnes, at det er en fortidig, nu sunken Verden, vi har været inde i. Vi

er i denne blevet ført langt tilbage i Tiderne, da mange Folkeminder har deres Oprindelse i en primitiv Kultur. En sådan har hersket på den lille Kattegatsø siden dens Bebyggelse i Oldtiden, – og på adskillige Områder ned til Nutiden, hvad Sagn, Tro og Folkeliv har belært os om.

I 1922, da Achton Friis og Johannes Larsen var på Endelave, var dens By et sandt Paradis af en ødansk Landsby. Den havde et Væld af mægtige Træer og bugnende Haver. Især Byens vestlige Del var smuk og velbevaret og havde de pragtfuldste gamle Huse og Gårde, alle af den østjydske Type fra Bjerge Herred. Præstegården og Vænget bag denne var noget af det yndigste og frodigste, Friis havde set, og selve Præstegården, som beboedes af en Forpagter, var en gammel Patricierbolig. Gavlen af dens mægtige Ladebygning var monumental og af stor Skønhed. De to herlige Gadekær findes i Byens vestlige Del. Vejen fra Præstegården ned mod det første Gadekær »er ganske æventyrlig i sin Skønhed. Ingen Vej . . . er yndig som denne en aarle Foraarsmorgen, hvor hvert Blad er lysende af Dugg og hvert Træ toner som en Orgeldiskant af Fuglesang . . .«⁴⁵).

Endelig skal det oplyses, at 4 Dialektforskere, udsendt af Institut for jysk Sprog og Kulturforskning, Århus, i Dagene 4/9–9/10 1962 undersøgte Dialekten på Endelave. Det viste sig da, at Dialekten på Øen næsten var helt forsvundet. Kun een Mand her talte endnu det stedlige Folkemål ægte. Med ham som Meddeler blev en gammel Ordliste, optegnet af *Marius Kristensen*, gennemgået, og der blev optaget to Timers Bånd. Hos andre Meddelere blev Ordforrådet indenfor speciellere Områder optegnet af de 4 Udsendinge⁴⁶). Oplysningen om den stedlige Dialekts Forsvinden virker overraskende, men den er et talende Vidnesbyrd om, hvorledes den moderne Trafik og Teknik også her har nedbrudt Fæstningsvoldene omkring et lille Øsamfunds lukkede Land, hvis Forbindelse med Omverdenen førhen ikke var så regelmæssig som nu om Dage. Posten blev fra Snaptun i Sejlbåde fragtet til Øen, og der kunde være hårde Ture imellem. Om Vinteren gik der Slædefart, når Isen var tyk nok. Der kunde være nogle hårde Ture imellem, undertiden havde man en Hest med til at trække Slæden med en Båd på over, men da det var Folk, der havde Forstand og Erfaring, gik det i de fleste Tilfælde godt. Nu er der Motorbådfart på Endelave, så den daglige Forbindelse med den store Verden er herefter sikret⁴⁷).

Man skal aldrig bruge for store Ord, det mente også *Jeppe Aakjær*, der engang i et Foredrag om Fædrelandskærlighed udtalte:

»Når en Mand siger til mig: Jeg elsker mit Fædreland, spørger jeg ham altid ad: Elsker du også Endelave?«

Med denne lærerige Bemærkning forlader vi den skønne Ø ude i det blå Indhav.

NOTER

1. Evald Tang Kristensen: Skattegraveren I (1884), s. 151.
2. Kristian Hald i Nudansk Ordbog I (1957), 205. II, 984.
3. Om Bevoksningen her se K. Wiinstedt: »Øverste Ende paa Endelave« (Flora og Fauna 1913, 19-21).
4. Victor Madsen: Kortbladet Børgense (Danmarks geologiske Undersøgelse I Række. Nr. 7 1900), 5-6, 73-76, 87. I dette Værk findes i en Mappe et geologisk Kort over Endelave.
5. Achton Friis: De danskes Øer II (1927), 167.
6. Henrik Pedersen: De danske Landbrug, fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian V's Matrikel (1928), 327.
7. Trap: Danmark 1. Udgave, Speciel Del, 2. Bind 2 (1859), 708-09. 2. Udg. VI (1879), 168-69. 3. Udg. V (1904), 265-66. 4. Udg. VII (1926), 422-24. Østjydsk Hjemstavn 1936, 144-45.
8. Svend Aakjærs Udgave af Kong Valdemars Jordebog 1231 (1926-43) Bd. II, 53, 58, 214-15.
9. Mogens Lebech: Jyllands gamle Retskedse (Jyske Samlinger 5. Rk., II Bd., 2. Hæfte, 1936), 303.
10. J. J. Hansen: Større danske Landbrug Bd. 5 (1933), 656-57. Pastor C. J. Vemmelund, Endelave, har venligst meddelt mig Oplysninger om Louisenlunds nyeste Historie.
11. Achton Friis: De danskes Øer II (1927), 168-71. III (1928), 469-70.
12. Smsts. II, 161-62.
13. Henning Henningsen: Kirkeskibe og Kirkeskibsfester (1950), 151, 155.
14. Præsten på Endelave og Engelskmændene se Cimbria 1854, 147-48. Fiona 1862, 30-31. Arild Svendsen i Søndagsbladet 1911-12, 366-67. Achton Friis: De danskes Øer II, 157-58.
15. Evald Tang Kristensen: Danske Ordsprog og Mundheld (1890), 515.
16. J. C. Schytte: Skanderborg Amt (1843), 152-54.
17. E. Tang Kristensen: Minder og Oplevelser IV (1928), 219.
18. E. T. Kristensen: Danske Sagn III (1895), Nr. 97.
19. August F. Schmidt: Danmarks Kæmpesten (1932), 295-97 med Henvisninger.
20. E. T. Kristensen: Danske Sagn II (1893), S. 381, Nr. 177. V (1897), Nr. 38.
21. Smsts. V, Nr. 39, 171. VI (1900), Nr. 552.
22. Smsts. V, Nr. 117.
23. Danske Sagn Ny Række II (1929), S. 107, Nr. 29.
24. Smsts. II, S. 399, Nr. 550.
25. Smsts. S. 398, Nr. 539.
26. Smsts. S. 398, Nr. 548.
27. Smsts. S. 289, Nr. 184.
28. Smsts. S. 257, Nr. 92

29. Smsts. S. 289, Nr. 185
30. Smsts. S. 420, Nr. 81.
31. Smsts. VI (1936), Nr. 584, 655.
32. Smsts. VI, Nr. 719.
33. E. Tang Kristensen: Jysk Almueliv Tillægsbind VI (1902), Nr. 1170.
34. Danske Sagn Ny Række V (1934), Nr. 1008.
35. Smsts. V, Nr. 407.
36. Jysk Almueliv Tillægsbind VI, Nr. 538.
37. Smsts. II (1901), Nr. 220.
38. Smsts. VI, Nr. 471.
39. Smsts. VI, Nr. 581 (om Præstens Sovekammer!), Nr. 582. Nr. 322: Præstens Samtale med en Kone om Gigt. G. Hoe har i E. Tang Kristensens Danske Skjæmtesagn (1900), Nr. 397-99, 408 meddelt fire Præstehistorier uden at stedknytte dem til Endelave. Ligeså i E. T. Kr.'s Molbo- og Aggerbohistorier II (1903), Nr. 383, en Vandrehistorie om en Præst og en Dreng.
40. Jysk Almueliv Tillægsbind VI, Nr. 350.
41. Smsts. VI, Nr. 43, 48.
42. Smsts., Nr. 349.
43. Smsts. III, Nr. 517-18. Aarhus Amtstidende 23/6 1932. Jysk Almueliv Tillægsbind VI, Nr. 191.
- Smsts. V, Nr. 165 om en klog Mand, der ikke kunde kurere en »forstenet« Hest.
44. E. Tang Kristensen: Jyske Folkekeminder IX (1888), S. 99. Skattegraveren V (1886), S. 21. Danske Ordsprog og Mundheld (1890), S. 515, 653.
45. Achton Friis: De danskes Øer II (1927), 58-60. I Bjerre Herreds Bogen 1963 (redigeret af G. Laursen og T. Brummer) er der S. 185 Bemærkninger om Endelaves Byggeskik, der er den samme som i Bjerre Herred.
46. Fortid og Nutid 1963, 77. Jfr. Jysk Almuelivs Tillægsbind VI, Nr. 754, om en Endelavekones Sprogbrug.
47. Bjerre Herreds Bogen, 557, 561, 564. I samme Værk, 299-301 er meddelt en Artikel af Lægprædikanten Peder Møller, Rårup, der gik Pastor Bernhard Willer på Endelave (1890-99) til Undsætning, da han var i Strid med Øens Befolkning. - Jfr. Horsens Folkeblad 14/8 1963.

Korrekturnote. *Øvre* mener Anders Bjerrum er identisk med Navneordet *Ævred*: »Fælled« (Stednavne i Århus og Skanderborg Amter (1964), 221.